

El treball social davant els efectes de la crisi econòmica.

Cap a un nou model d'intervenció

Josep Moya Ollé¹

Resum

La denominada crisi econòmica està provocant efectes devastadors en la població general però també en els professionals, tant de salut com dels serveis socials bàsics. Però per tal de poder comprendre millor aquests efectes cal analitzar les característiques del model social en el qual es produeix. És un model social neoliberal que ha induït l'aparició d'un nou subjecte: el subjecte neoliberal. Aquest subjecte, a més, viu sotmès a un ideal de felicitat marcat per la idea del tenir i acumular objectes diversos i, alhora, allunyar-se de totes aquelles manifestacions del dolor. Per tot això, els professionals del treball social es troben davant no solament d'una crisi econòmica, sinó també davant d'una ciutadania que reclama uns drets concebuts a partir d'uns ideals neoliberals. En aquest article es proposa un retorn als orígens del treball social tot reivindicant l'escolta, el vincle i l'acompanyament.

Paraules clau: Crisi, hiperconsum, neoliberalisme, nou model d'intervenció.

Per citar l'article: MOYA OLLÉ, Josep. El treball social davant els efectes de la crisi econòmica. Cap a un nou model d'intervenció. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, desembre 2013, nº 200, pàgines 36-45. ISSN 0212-7210.

¹ Psiquiatre i psicoanalista. Coordinador Observatori de Salut Mental de Catalunya. Servei de Salut Mental del Parc Taulí (Sabadell). jmoya@tauli.cat

Abstract

The so-called economic crisis is causing devastating effects on general population but also on health professionals and basic social services' professionals. In order to better understand these effects it is necessary to analyze the characteristics of the current social model. Neoliberal social model has led the emergence of a new subject: the neoliberal subject. This subject lives according to an ideal of happiness linked to the idea of having and accumulating different objects, and of getting away from all pain manifestations. Hence, social workers are facing not only an economic crisis but a citizenship claiming for certain rights conceived from neoliberal ideals. This paper proposes a return to Social Work origins vindicating listening, relations and support.

Key words: Crisis, overconsumption, neoliberalism, new intervention model.

1. La crisi econòmica

En la gran recessió que va començar l'any 2008, milions de persones als Estats Units i en tot el món varen perdre el lloc de treball i la llar. Molts altres varen patir –i pateixen– l'angoixa i la por que els pogués passar el mateix, i quasi tots els que havien estalviat diners per a la seva jubilació o per a l'educació dels seus fills varen veure com aquelles inversions minvaven fins a reduir-se a una fracció del seu valor. Aquestes paraules, escrites pel gran economista Joseph Stiglitz (STIGLITZ, 2010), situen amb precisió els efectes que l'anomenada crisi econòmica, desencadenada en la primera dècada del segle XXI, va provocar i està provocant en amplis sectors de la població. Com és conegut per tothom, la crisi es va desencadenar amb la caiguda de Lehman Brothers, el banc d'inversió nord-americà fundat l'any 1850 per uns emigrants alemanys. Amb un rècord passiu de 613.000 milions de dòlars,

en caure el gegant financer el va seguir una crisi de confiança en el crèdit interbancari i un efecte dominó d'impagaments i deprecacions que, segons molts analistes, va contribuir de manera decisiva al desenvolupament de la crisi actual. Així, es varen esfondrar Bear Stearns, Merrill Lynch, Goldman Sachs i Morgan Stanley. Tota la cadena de funcionament de l'aparell financer es va col·lapsar. I, arran de tot aquest desastre, ja ningú no pot dubtar que els mercats no són capaços de regular-se per si mateixos.

És una crisi multidimensional que ha provocat i segueix provocant conseqüències greus sobre el benestar i qualitat de vida de diferents grups poblacionals i, alhora, ha esmicolat les il·lusions –vanes– i les promeses fetes pels gurús del neoliberalisme.

Com és conegut, un dels efectes més greus que està provocant la crisi és l'atur, especialment greu en el cas d'Espanya, on ja està arribant al 26% de la població acti-

va (ZAFRA, 2013) i que afecta de manera especial la població jove, sector que presenta un 52% d'atur en els menors de 25 anys.

Ara bé, la circumstància de no tenir feina, per haver-la perdut o bé per no haver pogut accedir a un primer lloc de treball, no té solament unes conseqüències econòmiques, sinó, i no és banal, psicològiques/psicopatològiques. Això és així perquè tenir una feina permet disposar d'un lloc en la societat, atorga l'autoestima necessària per poder funcionar com a membre d'un grup, desenvolupant unes funcions i fent unes activitats que alhora siguin reconegudes i valorades pels altres (BUENDIA, 2010). D'aquí es deriva que, sovint, la persona que no té feina se senti angoixada davant les dificultats per afrontar les càrregues econòmiques, el cost de la vida; però també trista, desesperançada i, sobretot, rebutjada i exclosa del grup social del qual formava part. L'estudi que està duent a terme l'Observatori de Salut Mental de Catalunya (OSAMCAT) en col·laboració amb la Universitat de Barcelona i la Universitat de Las Palmas de Gran Canaria mostra de manera clara els efectes devastadors de l'impacte psicològic de l'atur. Un dels efectes més greus és el dels comportaments suïcides i el dels relats centrats en el desig de desaparèixer.

Però els efectes psicològics d'aquesta crisi no es poden entendre sense fer refe-

■ Els efectes psicològics d'aquesta crisi no es poden entendre sense fer referència a dos aspectes molt rellevants: el model social actual i el subjecte neoliberal.

rència a dos aspectes molt rellevants: el model social actual i el subjecte neoliberal.

2. Model social

El model social sobre el qual està incidint dramàticament la crisi ha estat definit com la societat de l'hiperconsum (LIPOVETSKY, 2007). Aquest autor, en el seu llibre *La felicitat paradòjica*, publicat l'any 2007, uns mesos abans de l'esclat de la crisi, explica que la base de l'economia de consum es troba en una nova filosofia comercial, una estratègia que trenca amb les actituds del passat i segons la qual el benefici no vindrà donat per un augment dels preus sinó per la seva reducció. El que s'ha de fer és posar els productes a l'abast de les major part de la població: l'era moderna del consum comporta un projecte de democratització de l'accés als béns comercials.

Però perquè això sigui possible cal implantar uns ideals que sostinguin les expectatives de les grans empreses. D'aquesta manera, augmentar el PIB i elevar el nivell de vida de tothom es presenta com un deure inexcusable i tota una societat es mobilitza al voltant del projecte d'aconseguir una quotidianitat còmoda i fàcil, que és sinònim de felicitat.

Així s'entra en una època en la qual el consum s'organitza cada dia una mica més en funció d'objectius, gustos i criteris individuals. I els ideals que comencen a condicionar i estar presents en la vida dels individus es basen, principalment, en poder construir d'una manera individualitzada el propi estil de vida i l'ús del temps, accelerar les operacions de la vida corrent, augmentar la capacitat de relacionar-se,

perllongar la durada de la vida, corregir les imperfeccions del cos. Lipovetsky es pregunta què sedueix en els nous objectes de consum-comunicació (ordinador, fax, internet, telèfon mòbil, microones...) si no la seva capacitat per obrir nous espais d'interdependència personal i alleugerar la densitat de l'espai-temps.

I, en aquest context, la medicalització del consum ocupa un espai molt important. Així, la cirurgia estètica, les fecundacions *in vitro*, el consum de psicòtrops, entre d'altres, són uns exponents que indiquen la direcció del nostre model social: absolutament medicalitzat. No ha de sorprendre la tendència, cada cop més ferotge, a psiquiatritzar tota mena de malestares emocionals i considerar-los trastorns mentals, com es podrà comprovar en la propera edició del DSM V.

Aquesta tendència medicalitzadora configura un ideal en el qual l'individu afirma el principi de sobirania personal sobre el cos i sobre la ment, de manera que confia la seva sort a l'acció de substàncies que li modifiquen els estats psicològics des de l'exterior, sense anàlisi ni cap treball subjectiu.

Però aquest ideal de sobirania personal sobre el cos i la ment forma part d'un ideal jeràrquicament superior, el deure de la felicitat que Pascal Bruckner va estudiar en el seu llibre *La euforia perpetua*, publicat l'any 2000 (BRUCKNER, 2000). És, seguint aquest autor, una ideologia que porta a avaluar-ho tot des del punt de vista del plaer i del desplaer. És un deure al que tothom s'hi ha d'entregar, ja sigui en forma química, espiritual, psicològica, informàtica o religiosa.

Però, vet aquí que, com Lipovetsky ens explica en un text posterior, *La sociedad de*

la decepción, de 2008 (LIPOVETSKY, 2008), quan es promet la felicitat a tothom i s'anuncien plaers a cada cantonada, la vida quotidiana és una prova dura. Com més augmenten les exigències de major benestar i una vida millor, més grans són les artèries de la frustració. És així com ens trobem en les cultures de l'ansietat, la frustració o el desengany. La societat hipermoderna es caracteritza per la multiplicació i freqüència alta de les decepcions, tant en l'aspecte públic com en el privat. El mateix autor adverteix que en cercar la felicitat cada cop més lluny, en exigir sempre més, l'individu queda indefens davant les amargors del present i davant els somnis que no s'han complert.

3. El subjecte neoliberal

L'altre punt que cal considerar per tal de poder entendre millor els efectes de la crisi és que l'entorn actual en el qual es desenvolupa és el del neoliberalisme, entès no solament com una ideologia o una política econòmica sinó bàsicament com una racionalitat que tendeix a estructurar i a organitzar, no només l'acció dels governants, sinó també la conducta dels mateixos governats. La racionalitat neoliberal té com a característica principal la generalització de la competència com a norma de conducta i de l'empresa com a model de subjectivació (LAVAL i DARDOT, 2013). Aquests autors afirmen:

“El neoliberalisme es pot definir com el conjunt dels discursos, de les pràctiques, dels dispositius que determinen una nova forma de govern dels homes segons el principi universal de la competència” (LAVAL i DARDOT, 2013, pàg. 15).

I, més endavant:

“El neoliberalisme du a terme una extensió de la lògica del mercat molt més enllà de les estrictes fronteres del mercat, especialment produint una subjectivitat “comptable” mitjançant el procediment de fer competir sistemàticament els individus entre si” (L'AVALL i DARDOT, 2013, pàg. 21).

Els mateixos autors assenyalen que la racionalitat neoliberal produeix un nou tipus de subjecte basat en la competició i el rendiment. L'empresari de si mateix és un ésser fet per triomfar, per guanyar. El subjecte neoliberal és produït pel dispositiu “rendiment/goaudi”. Ja no es tracta de fer el que se sap fer i consumir allò del que es té necessitat, sinó que el que es requereix del nou subjecte és que produeixi cada cop més i gaudeixi cada cop més. En definitiva, que estigui connectat amb un plus de goaudi que ja s'ha convertit en sistèmic.

Però això té uns efectes en el camp de la clínica mental: les clíniques del neosubjecte. Aquestes deriven d'un fet crucial: el subjecte neoliberal situa la seva veritat en el veredict de l'èxit, i aquesta veritat queda identificada amb el rendiment, tal com aquest és definit pel poder gerencial. El culte al rendiment condueix a la major part dels individus a experimentar insuficiència i a patir formes de depressió a gran escala. És en aquest marc que la depressió apareix com el revers del rendiment, com una resposta del subjecte a l'obligació de realitzar-se i de ser responsable de si mateix, de superar-se cada cop més en l'aventura empresarial. La clínica mental ens confirma, dia a dia, que els pacients amb símptomes depressius es presenten, majoritàriament, amb un discurs que té un

nucli constant: la depressió és la diferència existent entre els seus ideals –d'èxit personal– i la realitat, viscuda com a fracàs i humiliació.

4. Els malestars psíquics de la crisi

Resulta quasi una obvietat que la situació de crisi econòmica produeix un increment del malestar psíquic i que, en conseqüència, cal esperar un augment de les consultes tant en els dispositius de salut com en els de salut mental, però també en els dispositius de serveis socials. En un estudi que estem elaborant des de l'Observatori de Salut Mental de Catalunya, i que actualment es troba en la seva segona fase (a punt d'acabar-la) es detecta l'esperat augment de consultes i també quins són els malestars i símptomes més citats, tant pels professionals com per les persones afectades. És, bàsicament, la percepció que tenen moltes persones d'haver perdut el control sobre les seves vides, és a dir, que independentment del que facin, el seu futur no es modificarà. És un sentiment d'impotència, de desesperança, de llançar la tovallola. I, juntament amb això, l'aparició d'idees de suïcidi, de morir, de desaparèixer. Així, alguns dels usuaris de serveis socials ens expliquen de voldrien anar a dormir i no despertar-se, o bé patir un episodi de taquicàrdia i morir, o bé tenir un tumor cerebral i deixar de pensar. I, en efecte, el que manifesten moltes de les persones afectades és el desig de no pensar, de no despertar-se i haver de decidir què fer per tal de sortir de la situació de pobresa, en casos extrema, en què es troben.

Angoixa i tristesa són els afectes emergents en el moment actual. La primera neix

en la incertesa d'un perill temut; mentre que el dolor és la certesa d'un mal que ja ha esdevingut. En conseqüència, l'angoixa apareix en el període previ a la possible pèrdua del lloc de treball i/o de la llar; mentre que el dolor vinculat a la tristesa apareix un cop ja es té la certesa del que s'ha perdut.

Angoixats i desesperançats, que no deprimits, ja que la depressió és un terme que es refereix a un estat afectiu patològic, són els estats emocionals que manifesten les víctimes de la crisi, però no solament això, sinó també la ira davant la corrupció i els escàndols financers que ens mostren la veritable naturalesa del que està succeint.

Cito algun dels fragments dels grups focals d'usuaris de serveis socials:

Usuari 1: Això influeix en tot, jo per exemple ara em sento com un inútil, i vagis on vagis et prenen com un marginat de la societat. Vaig estar treballant 35 anys i ara et prenen com escombraries, i això et fa sentir bastant malament, i més tenint família, que arribes a casa i has de canviar de cara perquè si no t'ho has de menjar. Vagis on vagis ja ni t'agafen els currículums i et diuen "no, si lo vamos a tirar a la basura", i això fot molt.

Tinc 35 anys cotitzats i total no em serviran de res. Així és que més val que quan et jubilin et fotin un tret perquè saps que després no cobraràs res. I això és fotut lluitar sempre i que després et prenguin per una merda. Vagis on vagis se't queden mirant amb unes cares tremendes... però bé... què hi farem...

Usuària 2: I clar, per molt que no vulguis sentir-te inútil si tragues molt en el temps ets allà a punt d'arribar a dir "és que no

serveixo, de què m'ha servit formar-me i treballar", i per molt que lluito i per molt que vagi a molts llocs i a moltes entitats jo no rebo ajut, jo ja fa temps que no rebo cap ajut econòmic, molt de temps. I les hipoteques s'han de pagar, i has de menjar, com diu ella (una altra usuària). Llavors és molt maca la teoria, però la pràctica no és així. Jo he estudiat psicologia, és molt dura la situació, inclús ens hem plantejat de marxar fora, buscar ja les últimes sortides, però buscar fora també és complicat perquè el meu marit no parla idiomes. Llavors vas buscant sortides però no vénen.

5. Culpes *versus* Responsabilitats

Si cerquem al diccionari el significat de *culpa* trobarem que "El concepte de culpa penal és semblant al de culpa civil: en tots dos casos la culpa es defineix per una omissió de la conducta deguda per preveure i evitar el dany. Es manifesta per la imprudència, negligència, imperícia o inobservança de reglaments o deures". Dit això ens podem plantejar la pregunta sobre culpes i responsabilitats de la crisi actual. No és una qüestió banal, ja que, com mostra l'anàlisi dels relats de les persones en situació d'atur, sovint apareixen preguntes del tipus: Què he fet malament? En què ens hem equivocat? Que serà dels nostres fills? Preguntes que es plantegen des de la culpa i que són potenciades per determinats discursos polítics, segons els quals són els ciutadans els culpables de no poder pagar les hipoteques ja que no van calcular prou bé els riscos; ells van estirar més el braç que la màniga; ells van voler viure per sobre de les seves possibilitats, etc.

Però, a més, la clínica ens mostra com els discursos de la culpa han entrat en les famílies i provoquen enfrontaments dolorosos i acusacions: “Tot el que guanyaves t’ho gastaves, no vas estalviar i ara no podem ni comprar menjar. Tu tens la culpa del que ens està passant”. Aquest tipus de retrets es pot sentir en les consultes de salut mental i constitueix un testimoni prou clar de com una part considerable de la ciutadania ha interioritzat l’esmentat discurs polític i ha assumit les culpes pel que li està succeint. Però, és així? Els culpables són els ciutadans que no van fer bé els números? O que no es varen formar bé i per això no tenen accés als llocs de treball? I, quan prenen una decisió tràgica i se suïciden, és degut al fet que pateixen un trastorn mental i, per tant, la culpa de tot plegat és individual?

Veiem, doncs, que alguns ciutadans se situen en la línia de culpabilitat individual assenyalada pel discurs polític neoliberal, però en una direcció totalment oposada se situen aquells que consideren que els culpables de la crisi actual són determinats grups de pressió, empreses o individus sense escrúpols, que, des de la comoditat dels seus luxosos despatxos, premen un botó i, automàticament, transfereixen quantitats elevades de diners d’un lloc a un altre del planeta. Enmig de les dues posicions n’hi d’altres que, com Josep Manel Busqueta, economista nascut l’any 1973, és a dir, l’any de la gran crisi del petroli, que considera que cal tenir present que si assenyalem tots aquells com els causants de la situació econòmica actual el que estarem fent és assenyalat els executors de les accions polítiques que ens han portat on som, però no estarem ana-

litzant les causes veritables que porten aquells agents a actuar la manera que ho fan (BUSQUETA, 2013). Per aquest autor, que segueix una línia de pensament marxista, és necessari gratar i anar més enllà dels objectes, les empreses i les institucions i veure què s’amaga darrera seu i del seu comportament.

Personalment estic bastant d’acord amb aquest autor en tant que fa un plantejament gens maniqueista i centra els seus arguments en les lògiques de funcionament del capitalisme. No obstant, penso que cal diferenciar entre lògica capitalista, d’una banda, i executors de l’altra. És a dir, estem d’acord que cal analitzar els efectes propis del discurs capitalista i neoliberal, però també cal tenir present que hi ha uns actors que prenen decisions i que aquestes poden comportar la desgràcia per a milers o milions de persones. Iñigo Barrón de Arniches, un analista del paper de la banca espanyola en aquesta crisi, assenjala en un llibre publicat l’any 2012 (DE BARRON ARNICHEs, 2012) que bona part de les caixes, creades fa segles per ordres religioses per ajudar els més desfavorits, varen perdre el nord i varen vendre la seva ànima al diner fàcil. En lloc dels pobres, varen preferir la companyia dels nous rics de la totxana i varen perdre els seus senyals d’origen (pàg. 12). El mateix autor afegeix, unes pàgines més endavant, que ningú no va aturar el festival pel temor de frenar el creixement econòmic, i quan va arribar la crisi no es va abordar el problema, en la creença, errònia, que seria breu i la recuperació europea arreglaria per si mateixa els forats originats per les entitats financeres.

És clar que el capitalisme té la seva lògica i els seus efectes, però també que hi

ha uns executors que són els directament culpables de la davallada. Com també en són tots aquells que decideixen tancar una fàbrica i traslladar-la a un país on els salaris són més baixos i els treballadors tenen unes condicions laborals molt precàries. Encara pitjor, les traslladen a països en els quals el col·lectiu de treballadors són nens explotats.

Però, què passa amb les responsabilitats?

Per tal d'abordar aquesta qüestió cal definir el terme "responsabilitat". La responsabilitat és l'obligació de respondre certs actes o errors; és fer-se càrrec de les conseqüències dels nostres actes. Però, vet aquí que, seguint un autor de casa nostra, Manel Cruz, professor de la Universitat de Barcelona, vivim temps en els quals els individus estan cada cop menys confrontats amb la seva responsabilitat. Aquest autor explica que ja no importa comprometre's físicament o afectivament en res per discórrer o decidir personalment sobre qualsevol fet. Sembla que aquest és el signe dels temps: cada vegada resulta més difícil imputar res a ningú. Però, alhora, sol haver-hi un acord en què els mals que es provoquen han de ser reparats (CRUZ, 1999).

En efecte, sembla que cada cop és més difícil demanar responsabilitats; quan es produeix un desastre ecològic o un accident ferroviari o una davallada d'una empresa o, com veiem dia a dia, quan es descobreix que un personatge públic rebia un sobresou de manera il·legal, resulta extremadament difícil delimitar responsabilitats i els discursos que apareixen se centren a culpabilitzar els altres, mai un mateix.

És en aquest marc que ens hem de preguntar quines són les responsabilitats dels ciutadans, individu per individu, en la gènesi de la crisi actual. Si abans hem parlat de culpables ara ens hem de referir als responsables. I de què som tots responsables, un per un?

■ **Aquesta és la tesi agosarada que proposo: som responsables de consentir. Som responsables d'acceptar les regles del discurs neoliberal, d'identificar-nos amb el subjecte empresari de si mateix, de vincular el nostre èxit personal a l'èxit de l'empresa.**

Doncs, i aquesta és la tesi agosarada que proposo: som responsables de consentir. Som responsables d'acceptar les regles del discurs neoliberal, d'identificar-nos amb el subjecte empresari de si mateix, de vincular el nostre èxit personal a l'èxit de l'empresa. Un altre autor, Hans Magnus Enzensberger, ens proposa a *Perspectives de guerra civil*, fer front a la retòrica que sistemàticament exculpa el criminal traspasant la responsabilitat a la llar, a la duresa del pare o a la seva debilitat, a l'excés d'amor, o la manca d'amor, a l'antiautoritarisme dels seus professors o bé a la societat de consum o als mals exemples audiovisuals, això com a tot el conjunt de contradictòries justificacions per exonerar la persona del compromís davant la seva pròpia vida (ENZENSBERGER, 1994). Cal recuperar la dignitat, la identitat i la responsabilitat per tal de poder trobar la sortida –ètica– als mals i desastres de la crisi actual. I és

en aquest marc que es fa adient tornar als orígens del treball social.

6. Un nou model d'intervenció

Davant de tota aquesta problemàtica ens cal plantejar la pregunta següent: Quin paper poden tenir i desenvolupar les treballadores i els treballadors socials? I caldria afegir: en un context social i econòmic precari, que condiciona i limita cada vegada més els recursos i les intervencions que es poden fer des dels serveis socials.

Durant els anys de bonança econòmica, el model d'intervenció es basava, predominantment, en atendre les demandes i les peticions dels usuaris, molts dels quals amb uns perfils marcats per l'exclusió social i la marginalitat. Es parlava de famílies desestructurades, de malalts mentals de llarga durada i afectats per malalties greus, com l'esquizofrènia o el trastorn delirant crònic. També es parlava d'immigrants amb recursos personals i culturals escassos. A aquests ciutadans, que s'apropaven sol·licitant, sovint, ajuts econòmics, se'ls podia atorgar tiquets que els permetessin fer front a les despeses indispensables per sobreviure. Era un model tramitador, com va assenyalar Mercè Ginesta en un article excel·lent publicat en aquesta mateixa revista ("Reflexions sobre el treball social als serveis socials bàsics", 2011).

No obstant, el moment actual de la crisi econòmica està afectant les pròpies administracions, i les retallades han arribat a l'àmbit social. En aquest context, els treballadors socials, com a gestors de les prestacions i com la cara visible del sistema públic de serveis socials, es troben amb

■ **En aquest context, els treballadors socials, com a gestors de les prestacions i com la cara visible del sistema públic de serveis socials, es troben amb un problema comunicatiu, ja que el discurs i la pràctica de l'Administració competent no coincideixen.**

un problema comunicatiu, ja que el discurs i la pràctica de l'Administració competent no coincideixen. Això té conseqüències tant per als que demanen ajuts com per als professionals que els han de gestionar. En el cas dels primers, la principal conseqüència és la desconfiança en el recurs, punt que queda recollit en l'estudi de l'Observatori de Salut Mental. En el cas dels segons, la conseqüència és el sentiment d'impotència i de frustració. Què fer per trobar una sortida digna?

La mateixa Mercè Ginesta ens parla de l'oportunitat de recuperar alguns dels elements essencials i diferencials de la professió, tan enyorats en els darrers temps: l'escolta, el vincle, la relació, l'acompanyament. En efecte, escoltar els malestars, potenciar els vincles entre professionals i usuaris i entre aquests mateixos, ajudar les persones que ho han perdut tot o quasi tot a recuperar la dignitat de ciutadans (molt afectada, sovint, pel sentiment de culpa) i acompanyar-los en tot el procés –llarg– de recuperació de la capacitat d'iniciativa. Algú ha dit, i jo hi estic totalment d'acord, que el treball social és la millor eina de prevenció en el camp de la salut mental.

Bibliografia

- BRUCKNER, Pascal. *La euforia perpetua*. Barcelona: Tusquets, 2000. ISBN 84-8310-739-2.
- BUENDIA, José. *El impacto psicológico del desempleo*. Múrcia: Editum, 2010. ISBN 978-84-8371-941-4.
- BUSQUETA, Josep Manel. *L'hora dels voltors*. Lleida: El Jonc, 2013. ISBN 978-84-938705-1-5.
- CRUZ, Manuel. *Hacerse cargo*. Barcelona: Paidós, 1999. ISBN 84-493-0712-0.
- DE BARRON ARNICHES, Iñigo. *El hundimiento de la banca*. Madrid: Catarata, 2012. ISBN 978-84-8319-769-1.
- ENZENSBERGER, Hans Magnus. *Perspectivas de guerra civil*. Barcelona: Anagrama, 1994. ISBN 84-339-1380-8.
- GINESTA i RUIZ, Mercè. *Reflexions sobre el treball social als serveis socials bàsics*. 124. Barcelona: Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, 2011. ISSN 0212-7210.
- LAVAL, Christian i DARDOT, Pierre. *La nueva razón del mundo. Ensayo sobre la sociedad neoliberal*. Barcelona: Gedisa, 2013. ISBN 978-84-9784-744-5.
- LIPOVETSKY, Gilles. *La felicidad paradójica*. Barcelona: Anagrama, 2007. ISBN 978-84-339-6266-9.
- LIPOVETSKY, Gilles. *La sociedad de la decepción*. Barcelona: Anagrama, 2008. ISBN 978-84-339-6276-8.
- STIGLITZ, Joseph. *Caída Libre. El libre mercado y el hundimiento de la economía mundial*. Madrid: Taurus, 2010. ISBN 9788430607839.